

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

Azərbaycan Türk şair-mütəfəkkiri Məhəmməd Bağır Xalxalı (1823-1900) 1823-cü ildə Xalxalın Qarabulaq kəndində ruhani-mülkədar ailəsində dünyaya gəlmişdir. Onun atası Molla Heydər dünyagörüşlü bir şəxs kimi oğlunun elmləri, xüsusilə də dini elmləri yaxından öyrənməsi, eləcə də doğma Türk dili ilə yanaşı, Fars və Ərəb dillərini də mənimsəməsi üçün əlindən gələni etmişdir.

Xalxalı əvvəlcə Qəzvində axund Molla Amadidən, daha sonra Zəncanda Molla Əli Zəncanidən dərs almışdır. Dini təhsili bitirdikdən sonra Xalxala qayıdan mütəfəkkir atasının ölümündən sonra dini-hüquqi (şəriət) məsələlərin də icrasını öz üzərinə götürmüşdür.

Ömrünün qalan hissəsini Xalxalın Qarabulaq, Şeyxdərəbad, Yuxarı Əndəri kəndlərində mülkədarlıq, ruhanilik və bədii-fəlsəfi yaradıcılıqla məşğul olan Xalxalı 1900-cü ildə doğma kəndində dəfn olunmuşdur.

Xalxalının bacısı oğlu İbrahim Təvəkkül 1940-ci ildə nəşr olunan "Divani-ədəbiyyat" əsərinə girişdə yazır ki, şair Nəsrəddin şah Qacarı heç bir zaman tərifləməyə də, ancaq onun fəxri fərman və xələtlərinə layiq görülmüşdür.

Mənbələrə görə, mütəfəkkirin əsas əsəri "Divani-Xalxalı" adlandırılan kitabdır ki, orada onun "Sələbiyyə" ("Tülkünamə") poeması, qəzəlləri, saqinamələri, məsnəviləri, hekayələri yer almışdır.

Dövrünün satirik realist poeziyasının nümayəndələrindən olan Məhəmməd Bağır Xalxalının əsərlərindəki estetik-fəlsəfi tərzli ricətlər, poetik mübaliğə, ifadə zənginliyi klassik Şərq poeziyasının imkanlarına sahib olduğunu göstərir. 1600 beytdən ibarət olan "Sələbiyyə" məsnəvisi Xalxalının əxlaqi və ictimai-fəlsəfi görüşlərini əks etdirir. "Sələbiyyə"-nin ərəb qrafikası ilə bütün nəşrlərdə başlıqlar farsca, mətnin özü isə Azərbaycanca yazılıb. 5 "Sələbiyyə"-nin üslub tərz, forma, məzmunundakı fərqlilik onu daha çox dastana yaxınlaşdırsa da, məsnəvidə Xalxalının müxtəlif elm sahələrinə: hüquq, sənət, ədəbiyyat, təbiət, folklor, əxlaq, fəlsəfə, məntiq, tarix, estetik, həmçinin əxlaqi-fəlsəfi və ictimai məfhumlara aid baxışları ilə bağlı mülahizələri yer almışdır.

Xalxalının dünyagörüşü, xüsusilə də onun "Sələbiyyə"

əsəri ilə bağlı Feyzulla Qasımzadə, Firdun bəy Kəçərli, Məhəmməd Tərbiyət, Məhəmməd Əli Müderris, Kamran Məmmədov, Cavad Heyət, X.Sadiq və başqaları da yazmışlar.

Onun, 1893-cü ildə qələmə aldığı "Sələbiyyə"si ("Tülkünamə") bir tülkünün başına gələnlərdən danışan, məsnəvi biçimdə yazılmış, bir çox bilginlik örnəkləri toplanmış, istəyini hər bir kəsin anlayacağı yolla anladan əxlaqi-fəlsəfi bir əsərdir. 19-cu əsrdə Azərbaycan Türk ziyalıları arasında öz dilinə və fikirlərinin aydınlığına, açıqlığına görə fərqlənən Xal-

**Deyib çox məzhəkə, qıldım zərafət,
Onun zəmnində yazdım həm nəsihət.
Neçünki xalqa haqq acı gəlibdir,
Zərafət sözləri şirin olubdur.
Qatışdırdım ikisini gəldi halə
Yetişdi müntəha-yi etidalə.
Bu üzrəmdə sora, gər mərdi-bədxah,
Təərrüz eyləyə, əlhökmüllillah,
Xəbər alsə, biri adımı bilfərəz,
Özüm öz adımyı qoy eyləyim ərz:
Məhəmməd Bağiri-Xəlxaliyəm mən,
Fünuni-mərifətdən xaliyəm mən.
Bu fərdi-axiri nəzmi-səvabi,
Bəyan eylübdü tarixi-kitabi.**

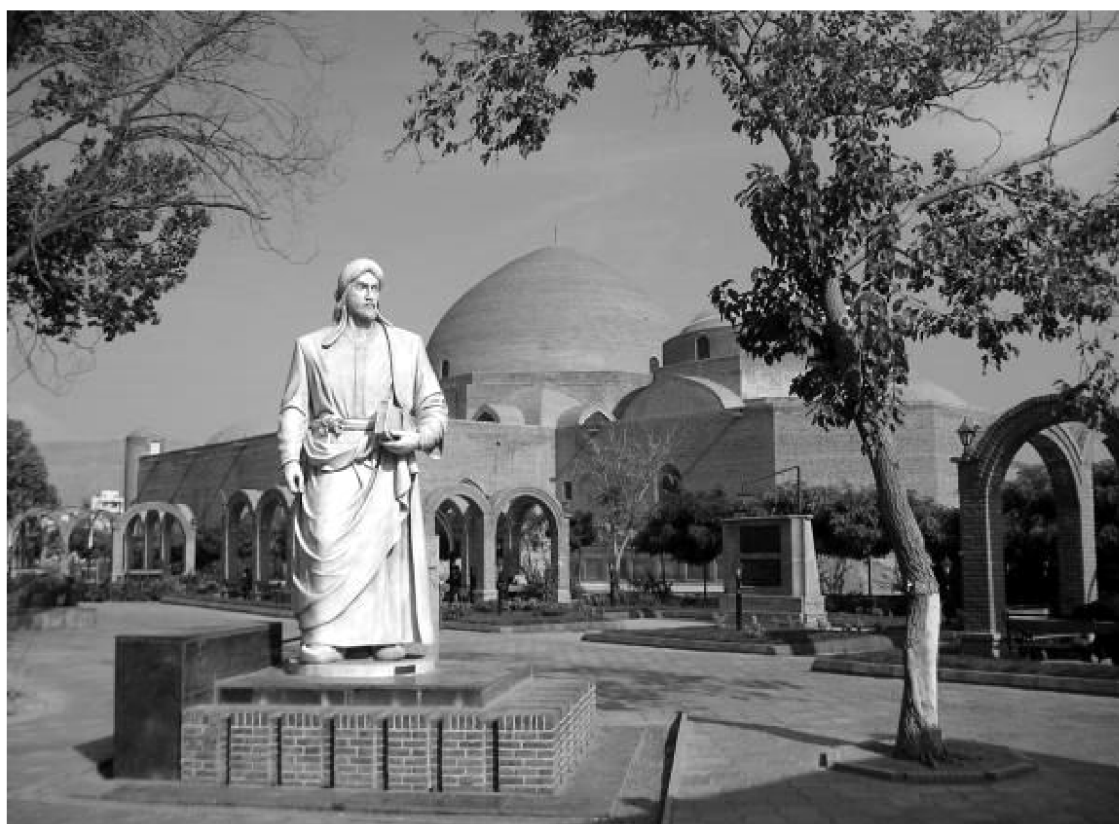
Bu anlamda "Sələbiyyə"-nin əsas qəhrəmanı bir tülkü olub onun başına gələnlərdən

göstərir ki, içində yaşadığı cəmiyyətdə kəskin ayrı-seçkiliklər mövcuddur, insan anadan olanda onun öz həyatını necə yaşayacağı artıq əvvəlcədən müəyyən olunur. Maraqlıdır ki, müəllif tək-cə hüquqi ayrıseçkiliklərdən danışmır, eyni zamanda insanların mənəvi və fiziki imkan baxımından da müxtəlif olduqlarını oxucuya aydınlaşdırır.

Doğrudan da, Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Xalxalı əsərində bir tərəfdən cəmiyyətdəki müasirinin sürəkli sızılısının səbəbi olan sosial vəziyyətinin ağırlığını göstərməyə

zamandan, insanın başına gələn hadisələrdən söz açıb belə bir nəticəyə gəlir ki, həqiqi xoşbəxtlik Allahın iradəsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan Allah insanın alınına nə yazmışdırsa, o da olmalıdır düşüncəsindən çıxış edən Xalxaliyə görə, Allahın hikmətini insanlar anlamaqda acizdirlər, aciz olduqları üçün də dünyanın yaranması, təbiətin hadisələri, insanların öz başlarına gələn qəribə hərəkətlər barədə qəti bir şey demək olmur. Doğrudur, son zamanlarda elmin inkişafı ilə bir çox sirlə, qaranlıq məsələlərə aydınlıq gəlmiş, bir çox şey-

Milli fəlsəfi fikir tariximiz: Məhəmməd Bağır Xalxalı

lərin yaranma səbəbləri keşif olunmuşdur, ancaq bütövlükdə daha çox şeylər var ki, filosoflarla alimlərin çəkdiyi əməklərinə, zəhmətlərinə baxmayaraq sirsiz olaraq qalmaqdadır. O, yazırdı:

**Bu övzai görüb gəlmə sualə,
Təərrüz eyləyib çıxma cidalə-
Ki, hikmətlə xuda düzmüş nizami,
Bu mətləbdə nə xoş yazmış Nizami:
'Cahan göz, zülf, xal və qaşdır,
Hər şey öz yerində gözəldir'.**

Ümumiyyətlə, Xalxalidə alın yazısına, qismətə inanıb Allah təvəkkül etmək inancı güclüdür. Ona görə, əgər insan biri kasıb digəri varlıdırsa, biri sağlam digəri xəstədirsə, biri kefi-damaqda o birisi müsibətdədirsə, buna şükür etməli və bu vəziyyəti ilə razılmalıdır. Xüsusilə insanların müxtəlif təbəqələr şəklində yaranmasının bir səbəbi vardır ki, bu da Allahın hikmətidir və ondan sual olunmaz. Xalxalı yazırdı:

Xalxalı əvvəlcə Qəzvində axund Molla Amadidən, daha sonra Zəncanda Molla Əli Zəncanidən dərs almışdır. Dini təhsili bitirdikdən sonra Xalxala qayıdan mütəfəkkir atasının ölümündən sonra dini-hüquqi (şəriət) məsələlərin də icrasını öz üzərinə götürmüşdür.

Ömrünün qalan hissəsini Xalxalın Qarabulaq, Şeyxdərəbad, Yuxarı Əndəri kəndlərində mülkədarlıq, ruhanilik və bədii-fəlsəfi yaradıcılıqla məşğul olan Xalxalı 1900-cü ildə doğma kəndində dəfn olunmuşdur.

Xalxalının bacısı oğlu İbrahim Təvəkkül 1940-ci ildə nəşr olunan "Divani-ədəbiyyat" əsərinə girişdə yazır ki, şair Nəsrəddin şah Qacarı heç bir zaman tərifləməyə də, ancaq onun fəxri fərman və xələtlərinə layiq görülmüşdür. Mənbələrə görə, mütəfəkkirin əsas əsəri "Divani-Xalxalı" adlandırılan kitabdır ki, orada onun "Sələbiyyə" ("Tülkünamə") poeması, qəzəlləri, saqinamələri, məsnəviləri, hekayələri yer almışdır...

xalı bildirdi ki, bu kitabı yazmaqda məqsədi xalq arasındakı cahilliyi, nadanlığı, avamlığı aradan qaldırmaqdır. Bu anlamda Xalxalı daha çox nəsihət yolunu tutmuşdur ki, vaxtilə bu üsuldən N.Gəncəvi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, N.Tusi və başqaları da faydalanmışdılar. Xalxalı da bu əsərini xalqa acı həqiqətləri şirin yalanlarla qatışdırmaq yoluyla ictimai-fəlsəfi baxışlarını ifadə etmək üçün yazmışdır:

**Əvamün-nasə yazdım bu kitabı,
Bu vəchi onlara qıldım xitabi.**

bəhs olunsa da, ancaq əsərin böyük qisminə müsəlmanların adət-ənənələrindən, əxlaqından, dünyadakı mücadiləsindən və axirətə dair düşüncələrindən bəhs olunmuşdur. Xuraman Quliyeva yazır ki, "Sələbiyyə" poeması Azərbaycan şeirində yeni bir səhifə olub, ilk dəfə bu poetik əsərdə lirik münasibətlər deyil, ictimai problemlər əsas mövzu kimi götürülüb. O, yazır: "Müəllif yüksək ustalıqla cəmiyyətə xas olan ziddiyyətləri açıb göstərir, öz dövrünün həqiqi mənzərəsini təsvir edir. O,

cəhd göstərmiş, eyni zamanda, dünyadakı təzadlara aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Xalxalı yazır:

**Bəli heyrdədi bu çərxin qəran,
Bilinməz işdir ələmin karü-ban
Birisinə müyyəsar nazü-nemət,
Birisə ac, çəkər yüz min məzəmmət.
Birisə çiyriyib yağlı pilovdan,
Birisə doymayıbdır nani-covdan.
Birisinin yağar dövlət başından,
Birisə göməyib bir pul yaşından.
Birisə başə qoymuş taci-şahi,
Birisə başıaçıq, yoxdur külahi.**

Beləliklə, Xalxalı ələmin ni-

**Düşə dövlət fəqirü pəst əlinə,
Qılınc guya düşübdür məst əlinə.
Əgər münim kişi olsaydı zadi,
Tutardı ələmi şərrü fəsadi.
Bunu çün anladın, ey mərdi-agah,
Hamı işlərdədi əlhökmü İllah.
Əgər naxoş olursan, qədrini bil,
Balam, səbr eylə, açma şikvəyə dil.
Mərəz eyni səlahındır bu yerdə,
Düşünürsən gözündə vardı pərdə.
Ata övladını bisərfə vumaz,
Nihalin bağban biludə qımaz.
Sənə Xalqı atadan məhribandır,
Düşübsən özge fikrə nə gümandır.
Xudadan gəlsə bir cüzi-müsibət
Əlində, ya dilində var şikayət.**